

Олександр Литвиненко

ПОЛІТИЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена аналізу концепцій російської цивілізаційної ідентичності, поширених в інтелектуальному та політичному дискурсі. Також розглядаються передумови їх виникнення і зв'язок з сучасною політикою Російської Федерації.

Ключові слова: *цивілізація, ідентичність, концепція, культура, традиція, політика, дискурс.*

Lytvynenko O. Political and cultural aspects of constructing of the modern Russian civilization identity

The article is devoted to analysis of conceptions of Russian civilization identity widespread in intellectual and political discourse. Pre-conditions of their origin and connection with modern policy of Russian Federation are examined too.

Keywords: *civilization, identity, conception, culture, tradition, policy, discourse.*

Актуальність теми статті зумовлена принаймні двома обставинами. Перша. В уявленні російської державної еліти Україна є невід'ємною частиною російського цивілізаційного простору. Так, на підсумковій пленарній сесії дискусійного клубу «Валдай» 19 вересня 2013 року президент Російської Федерації В. Путін заявив, що «ми (українці і росіяни) один народ», а Україна – «частина нашого

великого російського світу», додавши, щоправда, «російсько-українського... у нас спільна дніпровська купіль..., спільна традиція, спільна ментальність, спільна історія, спільна культура». Тому будь-яке практичне застосування теоретичних новацій у цій сфері рано чи пізно торкається нашої держави і суспільства, у чому ми мали можливість пересвідчитися цього року. Друга. Найбільшою в Україні церквою залишається Українська православна церква Московського патріархату, а останній виступає головним промотором ідеологем «руського мира» і «Святої Руси», базових для сучасної російської ідентичності, точніше, тієї її версії, яку просуває російська влада та її клерикальні партнери.

Уявлення про Росію як окрему цивілізацію або центр окремої цивілізації має досить давню традицію. Воно закорінене у творчості російських мислителів XIX ст. – слов'янофілів, М. Данилевського, Ф. Достоевського, К. Леонтьєва та ін., хоча передумови його виникнення можна знайти у відомій тезі псковського старця Філофея про «Москву – третій Рим» і релігійній полеміці XVII ст. В основі цього уявлення лежало протиставлення Росії Заходу (конкретніше – Європі). Найважливішою складовою російської ідентичності вважалося православ'я, яке у слов'янофілів, наприклад, доповнювалося принципом соборності, а у К. Леонтьєва – візантійською імперською спадщиною. Стан європейської цивілізації визначався при цьому як занепад, а ставлення до неї коливалося від певного співчуття у І. Кирєєвського («Я ще й тепер люблю Захід, я пов'язаний з ним багатьма нерозривними співчуттями. Я належу йому своїм вихованням, своїми звичками, своїми смаками») до цілковитого відторгнення у М. Данилевського («Європа не лише щось нам чуже, але навіть вороже, її інтереси не лише не можуть бути нашими інтересами, але й у більшості випадків прямо їм протилежні»). Протиставлення Заходу залишалося константним для визначень російської цивілізаційної ідентичності у XX ст. незалежно від інших складових та ідейно-політичних передумов – у творах євразійців та неоевразійців, у радянських ідеологічних концепціях.

Після розпаду СРСР і конституювання Російської Федерації як незалежної держави дискурс щодо російської цивілізаційної ідентичності отримав новий імпульс. Для лібералів, які визначали

політичний порядок денний на початку правління Б. Єльцина, нова демократична Росія, позбувшись тягаря імперської спадщини, мала стати органічною частиною західної цивілізації, прийняти її цінності, політичні та економічні моделі. Сама ситуація осмислювалася як повернення до цивілізованого світу ринкової економіки, демократії, забезпечення прав людини.

Однак складність пострадянського транзиту, супутні йому кризові явища в економіці, політиці та міжнародних відносинах, негативні соціальні наслідки реформ і тотальна корупція значною мірою дискредитували цю точку зору. До того ж, значна частина росіян болісно сприйняла сам факт розпаду Союзу і очевидне послаблення, порівняно з ним, міжнародних позицій Росії. Хоча події кінця 1991 р. були названі «найбільшою геополітичною катастрофою століття» і «справжньою драмою» для російського народу значно пізніше, відчуття цього виникло у певних інтелектуальних і суспільно-політичних колах Росії ще на початку 90-х. Вираженням цих настроїв і, водночас, окресленням проблеми можна вважати наступні слова Г. Павловського: «Крах СРСР, потягнувши в Лету «радянське», не повернув російському його колишніх прав. У цьому імені сьогодні звучить не стільки ідентичність, скільки турбота про ідентичність... Ми не стільки російський народ, скільки вид, що втратив ім'я, – навіть цим не об'єднаний у спільноту». [1].

Отже, означені вище кризові явища мали наслідком глибоку кризу ідентичності. Спроби її радикального подолання шляхом реставрації радянської спадщини призвели до сплеску популярності лівих сил і кривавого конфлікту в Москві у 1993 р. У теоретичній площині актуалізувалися альтернативні ліберально-західницьким погляди на сучасне та майбутнє Росії, природу та історичні витоки російського суспільства і державності. Найбільш інтелектуально вартісні з них протягом 90-х – початку 2000-х років були розгорнуті у різноманітні концепції «російського світу» («русского мира») і дотичних до нього концептів. Вони досить сильно різнилися між собою, але їх об'єднував песимізм в оцінках сучасного стану Росії і пошуки засобів збереження «російського» як цивілізаційного феномену, у тому числі, в його державному вимірі.

На думку П. Щедровицького, «лише новий тип державності – мережевий і космополітичний – є конкурентоспроможним у сучасному світі... Оскільки Росія не змогла перевести ресурс Союзу в нову якість і відстала в економічному розвитку, то не потрібно намагатися сьогодні конкурувати в цій царині, тим більше у царині військовій... Потрібно, зберігаючи певну асиметричність відповіді в економічній та військовій сферах, розвивати інші горизонти, інший культурний, гуманітарно-технологічний напрям, спираючись на російську діаспору. Таким чином формувати світову парасольку для метрополії, яка в сучасних умовах ні на що більше спертися не може». [2]. Основою спільної ідентичності мережевого «русского мира» в цій концепції виступають російська мова і культура.

Позиція П. Щедровицького далека від цивілізаційного ізоляціонізму: «Чим більше число світових проблем одержить своє вираження, а можливо, і вирішення в рамках російської мови, тим більш запитаними будуть культурні і людські ресурси російського світу. Парадокс сьогоденішньої ситуації полягає в тому, що будь-яка країна, яка претендує на статус світової держави, прагне не лише до задоволення інтересів своїх громадян, але й до роботи в інтересах громадян інших держав та країн» [3].

На відміну від П. Щедровицького, С. Градиловський і Б. Межуєв орієнтувалися у своїй концепції «русского мира» не на російську діаспору, а на «антропотоки» трудової міграції до Росії: «Русский мир», взятий у пропонованій нами геокультурній рамці, виявляється націленим на інтеграцію нашої держави з країнами-джерелами міграційних потоків до Росії..., інакше кажучи, з потенційно або актуально Третім світом... Ми занурюємо міграційні переміщення у контекст культурного обміну, а демографічні тенденції пов'язуємо із завданням культурного відтворення. Збирання «російського» в геокультурних межах і поширення у світі російськокультурної ідентичності – єдиний процес і, по суті, форма життя соціокультурного організму» [4].

В. Цимбурський уявляв Росію окремою «етноцивілізаційною платформою», континентальним «островом», історія якого проходила під знаком складних та амбівалентних стосунків із Заходом. Історично Росія сформувалася як геополітичний простір, відокремлений від Заходу «територіями-протоками», що їх утво-

рюють т. зв. країни-«лімітрофи», і такою повинна залишатися. Її майбутнє, після закінчення «280-річного великоімперського заходоцентристського циклу російської історії», – в політиці ізоляціонізму, тобто, у «наведенні геополітичного фокусу» на Сибір, що вирішило б багато її потенційних проблем, зокрема, дозволило б вийти з «ареалу зіткнення ісламу з лібералізмом» і уникнути внутрішнього розколу на «Московію» та «Урало-Сибірську Федерацію». [5]. Примітно, що у жодній із згаданих концепцій не присутня релігійна складова і всі вони, крім концепції В. Цимбурського, позбавлені антизахідної спрямованості, духу великодержавності і шовінізму. Концепції П. Щедровицького, С. Градиловського та Б. Межуєва мають на меті не ізоляцію Росії і плекання її самотності на основі історичних традицій, а її інтеграцію у глобалізований світ як самостійного гравця, здатного реалізувати власний проект міжнародної кооперації. Втім, ці концепції, як і концепція «острова Росії» В. Цимбурського, не вийшли за межі інтелектуального дискурсу і не викликали предметного зацікавлення у російській владі. Значно більше відповідало тенденціям російської політики з середини 2000-х «неоєвразійство» О. Дугіна. По-перше, ця теорія була компліментарна ідеї реінтеграції державного простору колишнього СРСР. По-друге, спираючись на геополітичну теорію Х. Макіндера, вона давала перспективу посилення міжнародних позицій Росії як континентальної імперії і обґрунтовувала історичну закономірність (і правомірність) її конкуренції з євроатлантичною цивілізацією Заходу. По-третє, пропагувала традиціоналізм і консерватизм, правда, у дещо екзотичному трактуванні, використовуючи ідеї таких неоднозначних мислителів, як Р. Генон, Ю. Евола, Г. Вірт, А. Мьоллер ван ден Брук.

У другій половині 2000-х термін «русский мир» входить до офіційної риторики російської влади, починає все частіше фігурувати у виступах В. Путіна. Водночас він дедалі частіше використовується вищою ієрархією Російської православної церкви. Вона ж вводить у вжиток його відповідник «Свята Русь». Опорами «русского мира», до якого зараховують, крім самої Росії, ще й Україну та Білорусь, а іноді й Молдову, називаються православ'я, російська мова і культура, спільна історична пам'ять і спільні

погляди на суспільний розвиток [6]. Практичними кроками з просування цих ідей в Україні можна вважати регулярні візити патріарха Кирила, що почалися з 2009 р. Під час одного з тих візитів було заявлено: «Наша єдність – це величезної сили цивілізаційний проект..., призначений для того, щоб кидати світоглядні виклики, на які іншим знадобиться відповідь» [7].

Адаптація згаданих концептів російською політичною та церковною елітою практично збіглися в часі зі змінами у підходах російської влади до міжнародної політики. Вперше вони були відображені у виступі В. Путіна на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 р., що пролунав як декларація готовності Росії повернути геополітичні позиції, втрачені у 90-ті роки. У виступі прозвучали жорстка критика концепції однополярного світу, політики США та їх європейських союзників, а також звинувачення Заходу у застосуванні подвійних стандартів у відносинах з Росією. Через рік ці нові підходи втілилися в агресію проти Грузії, яка, крім іншого, була сигналом про те, що Росія надалі залишає за собою право підтримувати «русский мир» за межами РФ засобами не лише Росспівробітництва та однойменного фонду, а й власних збройних сил. У посланні президента РФ федеральним зборам 2012 р. Росія вже була названа «державою-цивілізацією». Також підкреслювалося значення історії і традицій для формування чи регенерації російської ідентичності: «Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати в одне ціле історичні епохи... У нас єдина, нерозривна, тисячолітня історія, спираючись на яку ми отримуємо внутрішню силу і сенс національного розвитку... Росія віками розвивалася як... держава-цивілізація, скріплена російським народом, російською мовою, російською культурою» [8].

«Державою-цивілізацією» Росія була названа і у виступі президента В. Путіна на підсумковій пленарній сесії дискусійного клубу «Валдай» 19 вересня 2013 р. До її названих вище «скріп» були додані «Російська православна церква та інші традиційні релігії Росії». При цьому підкреслювалася духовна деградація західної цивілізації: «Ми бачимо, як багато євроатлантичних країн фактично пішли шляхом відмови від своїх коренів, у тому числі й від християнських цінностей, що становлять основу західної цивілізації».

Заперечуються моральні начала і будь-яка традиційна ідентичність: національна, культурна, релігійна або навіть статева». Але й для деградуючого Заходу є «світло в кінці тунелю» і ясніє воно, як завжди, зі Сходу: «У світі все більше людей, які підтримують нашу позицію із захисту традиційних цінностей, що тисячоліттями складають моральну, духовну основу цивілізації» [9].

Отже, ідея цивілізаційної незалежності Росії від Заходу парадоксальним чином обґрунтовується тим, що нині вона залишається єдиною хранителькою його традиційних цінностей, тоді як сам Захід їх відкинув. Це переконання присутнє і в сучасному російському інтелектуальному дискурсі: «Росії не потрібно повертатися до «досягнень європейської цивілізації» – тому що вона сьогодні зберігає їх значно більшою мірою, ніж інші країни континенту, залишаючись останнім бастионом справжньої європейської культури і справжніх європейських цінностей» [10].

У зверненні президента РФ за підсумками референдуму в Криму 18 березня 2014 року Захід був звинувачений у традиційній ворожості і нечесності стосовно Росії: «У нас є всі підстави вважати, що... політика стримування Росії, яка проводилася і в XVIII, і в XIX, і у XX сторіччі, триває й сьогодні. Нас постійно намагаються загнути в якийсь кут за те, що ми маємо незалежну позицію, за те, що ми її відстоюємо, за те, що називаємо речі своїми іменами і не лицеміримо» [11].

Демонізація Заходу взагалі стала одним з головних трендів російської політичної риторики останніх років: «Захід став сприйматися як сила, що прагне поширити свої цінності й образи на російський світ, зазіхаючи тим самим на те, щоб змінити унікальну – і дедалі більше консервативну – російську національну ідентичність» [12].

Такі тенденції сучасної російської політики, як поновлення геополітичного суперництва зі США, намагання порушити єдність ЄС, повернути свій вплив на пострадянському і, мірою можливостей, постсоціалістичному просторі, спроби консолідації багатотнічного населення країни на спільній ціннісній основі, вимагають від російської політичної еліти концептуального перегляду російської цивілізаційної ідентичності та її історичних

коренів, формулювання нової національної ідеї, пошуку засобів її імплантації у суспільну свідомість росіян та просування у російськомовні спільноти за кордоном.

Уявлення про те, якими бачить підвалини російської цивілізаційної ідентичності російська влада та наближені до неї інтелектуали, дають проект «Основ державної культурної політики», підготовлений за дорученням президента РФ, а також «Матеріали і пропозиції до проекту основ державної культурної політики», подані до робочої групи з підготовки проекту міністерством культури РФ. Обидва документи розроблялися у 2014 р., тобто, так чи інакше під впливом подій, пов'язаних з Революцією Гідності в Україні, агресією проти неї Росії, поверненням відносин останньої із Заходом до стану недеklarованої «холодної війни».

У «Матеріалах і пропозиціях» в основу державної культурної політики пропонується покласти цивілізаційний принцип, згідно з яким Росія повинна розглядатися як «унікальна і самобутня цивілізація». Формулюванням цієї позиції є «теза «Росія не Європа», – підтверджена всією історією країни і народу, а також численними культурно-цивілізаційними відмінностями між представниками російської культури та інших спільнот». Важливим був визнаний також принцип наступності: «Мається на увазі сприйняття російської історії як безперервного процесу – від Російської імперії через СРСР до сучасної Російської Федерації. Цивілізаційне ядро російської культури з притаманними їй цінностями залишається незмінним протягом усього цього періоду».

У «Матеріалах і пропозиціях» присутні тези, які змушують згадати термін «сек'юритизація ідентичності», впроваджений у політологічний дискурс І. Зевельовим: «Глобалізація означає не просто взаємний вплив культур, а їх протиборство у всіх сферах... У цьому протиборстві нашим головним козирем є наша унікальна цивілізаційна ідентичність, виражена у нашій історико-культурній спадщині і нашій системі цінностей. Завдяки цій ідентичності російська держава вижила протягом більше ніж тисячолітньої історії; відповідно, збереження цієї ідентичності в умовах глобального протиборства є нашим найважливішим завданням» [13].

У проекті «Основ» ці ідеї присутні у значно пом'якшеному вигляді, хоча зберігається консервативна основа, підкреслення

інтеграційних, трансляційних і захисних функцій культури, наголошення на російській самотності та унікальності. Метою Російської держави і суспільства на сучасному етапі називається «сильна, єдина, незалежна у всіх відношеннях Росія, віддана власній моделі суспільного розвитку», а метою державної культурної політики – «духовне, культурне, національне самовизначення Росії, об'єднання російського суспільства». Базовими для національного самовизначення повинні бути традиційні цінності, «повага до історії», «духовний досвід нації». Тому місія культури полягає не стільки у сприянні інноваціям, скільки у передачі і відтворенні означених цінностей. Саме таке розуміння завдань культури диктується умовами «загострення глобальної ідейно-інформаційної конкуренції і не повною мірою подоланих наслідків національних катастроф ХХ століття».

Такі терміни, як «передача», «традиція» і похідні від них, присутні у багатьох місцях як «Основ», так і «Матеріалів та пропозицій». Вони конкретизують принцип історичної наступності, який, поряд з цивілізаційним принципом, розглядається як ключовий для цих документів. Йдеться про незмінність «цивілізаційного ядра» російської культури або «культурно-цивілізаційної ідентичності Росії» протягом її історії. Розробники «Матеріалів і пропозицій» відзначають дві потужні спроби у ХХ ст. змінити зазначену ідентичність: «комуністами у 1917 році та прибічниками «ліберально-західного» шляху розвитку у кінці 1980-х – 1990-х роках». [14]. Таким чином перехід від тоталітаризму до демократії подається як національна катастрофа, від якої Росія була врятована, очевидно, її нинішнім керівництвом.

Корелятами понять «цивілізаційного ядра» і «культурно-цивілізаційної ідентичності» служать такі концепти, як «єдиний культурно-цивілізаційний код» і «духовно-культурна матриця», що також зустрічаються у згаданих документах і вражають своєю неадекватністю реаліям Росії як поліетнічної та полікультурної держави.

Ілюстрацією того, наскільки архаїчними і далекими від реалій сьогодення є уявлення про російську ідентичність російської еліти, служать висловлювання директора Російського інституту стратегічних досліджень (РІСД) Л. Решетнікова: «Росія – це, звісно, не Російська Федерація, не Радянський Союз і навіть не Російська

імперія... Свята Русь є всюди, де є православна віра... Повернення у Росію, у Святу Русь неможливо без надбання її в середині себе, у своїй душі. Саме в наших душах, передусім, йде боротьба Святої Русі з окаянною неруссю. У які б шати не вбиралася окаянна нерусь, вона повинна бути рішуче... відкинута нами» [15].

А ось точка зору радника директора РІСД І. Пшеничника: «Росія... залишилася єдиною країною, що відкрито і сміливо протистоїть грубому і цинічному натиску США, котрі, захлинувшись своєю сатанинською гординою, вважають себе лідерами світу... Ми хочемо, щоб Росія стала Святою Руссю. У масштабах всієї країни це повинно бути прагнення народу і його правителів до благочестя, до того, щоб у серцях наших громадян жили безсмертні слова – «За Віру, Царя і Вітчизну» [16].

Ці, можливо, занадто розлогі пасажі потрібні для того, щоб показати, якими уявленнями про підвалини російської ідентичності керується створений указом президента РФ інститут, основною метою якого є «інформаційно-аналітичне забезпечення федеральних органів державної влади при формуванні стратегічних напрямів державної політики у сфері гарантування національної безпеки».

Підсумовуючи можна сказати, що спроби формування нової російської цивілізаційної ідентичності мають на меті чотири цілі. По-перше, створити механізми консолідації російського суспільства в умовах посилення конфронтації з Заходом, зростання загрози ізоляції країни, погіршення соціально-економічної ситуації; збільшити лояльність до держави як однієї з головних традиційних цінностей. По-друге, легітимізувати втручання Росії, в тому числі й військово, у внутрішні справи країн, які були проголошені російською елітою частинами її цивілізаційного простору. По-третє, обґрунтувати претензії Росії на роль самостійного геополітичного центру, одного з провідних гравців на «великій шахівниці». По-четверте, отримати додатковий мобілізаційний ресурс у протистоянні з Заходом.

За словами І. Зевельова, «з широкого набору ідей, що з'явилися в інтелектуальному дискурсі про пострадянську ідентичність Росії за останні 20 років, врешті-решт були вибрані ті, які уявлялись найбільш придатними для легітимації режиму і зміцнення незалежності, сили та впливу російської держави. До таких

належать у першу чергу дві концепції. Перша – ідея про те, що Росія має бути потужною, самостійною великою державою, яка є оплотом усіх консервативних сил, що борються проти революцій, хаосу і ліберальних ідей, які насаджуються США та Європою. Друга – уявлення про існування великого російського світу і російської цивілізації, що є відмінною від західної і виходить за державні межі власне Росії» [12].

Перспективи досягнення згаданих цілей є досить ілюзорними. Будь-яка конкретизація нової російської цивілізаційної ідентичності виявляє її глибоку суперечливість, адже, за ідеєю, вона повинна об'єднати представників як мінімум трьох (насправді, більше) різних цивілізацій – православної, ісламської, буддистської. Їх представники є автохтонами на своїй землі і не мають потреби приводити свою ідентичність до якогось спільного знаменника, до того ж створеного на чужій їм духовно-ціннісній основі. Крім того, надмірне акцентування уваги на традиційних, у тому числі релігійних, цінностях, архаїчність уявлень про основи російської ідентичності не відповідають реальним запитам досить секуляризованого і вестернізованого російського суспільства. «Русский мир», православна «Свята Русь», «Євразія», що їх висувують на роль базових концептів сучасної російської ідентичності, є, по-суті, трьома різними цивілізаційними проектами і об'єднати їх неможливо навіть на теоретичному рівні. Проект Росії як центру і політичного гегемона православного світу зазнав краху ще у XIX ст., після того як новостворені балканські православні держави виявили тенденцію до зближення із Заходом і прийняття його політичних моделей, про що попереджав свого часу К. Леонтьєв.

Євразійський проект, особливо в інтерпретації його головного промотора О. Дугіна, взагалі можна вважати культурологічно-політичною утопією. Його безперспективність стала очевидною після того, як керівництво Казахстану, єдине у Центральній Азії, що принаймні на декларативному рівні підтримувало євразійські ідеї, після невдалого висловлювання В. Путіна щодо казахської державності виявило очевидне бажання спрямувати зусилля на зміцнення цивілізаційної ідентичності власного народу з опорою на тюркську історію і традиції.

У зовнішньополітичному відношенні російська цивілізаційна ідентичність, що її намагаються нині сконструювати і впровадити у суспільну свідомість росіян, – це ідентичність реваншизму, заснована на почутті реальних і вигаданих історичних образ, фрустрації і страху перед майбутнім. У 2014 році «фактично офіційною стала ідеологія пострадянського реваншу, що включає у себе образ Росії – збиральниці розділеного штучними кордонами російського світу». [12]. Як показав досвід нацистської Німеччини, така ідентичність може мати значний мобілізаційний потенціал, але лише на коротку перспективу і за умови етнічної гомогенності.

Якщо згадані вище концепції П. Щедровицького, С. Градиризовського, Б. Межуєва, В. Цимбурського та ін. є результатами інтелектуального пошуку, то офіційні спроби конструювання російської ідентичності характеризуються догматизмом релігійного гатунку. По суті, їх можна вважати рефлексією четвертої глави «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона (на якого, як і на А. Тойнбі, О. Шпенглера, М. Данилевського та Л. Гумільова посилалися розробники «Матеріалів і пропозицій»), де йдеться про зв'язок цивілізації і влади, а точніше, інверсією твердження про те, що «експансія влади будь-якої цивілізації відбувається одночасно з розквітом її культури, і майже завжди ця цивілізація використовувала свою владу для утвердження своїх цінностей, звичаїв та інститутів в інших суспільствах». За цією логікою цивілізація є мотором експансії, а влада виступає ніби знаряддям у її руках. Отже, потрібно створити або відтворити образ потужної цивілізації, а вже він послужить виправданням будь-якої зовнішньої конфронтації чи експансії.

С. Гантінгтон звинувачував апологетів ідеї універсальності західної цивілізації у непослідовності, тобто, у неготовності підтримати посилення західного панування у світі. У випадку Росії, точніше, її влади, бажання поширювати своє панування вочевидь випереджає її цивілізаційні можливості.

---

1. Павловский Г., Чернышев С. К возобновлению русского / Глеб Павловский, Сергей Чернышев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/chernishov-perepiska/

2. Щедровицкий П. Кто и что стоит за доктриной Русского Мира / Петр Щедровицкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-doctrina/

3. Щедровицкий П. «Русский мир и транснациональное русское» / Петр Щедровицкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-transnatio/

4. Градировский С. Русский Мир как объект геокультурного проектирования / Градировский Сергей, Межуев Борис [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/gradirovsky-russmir/

5. Цымбурский В. Остров Россия / Цымбурский Вадим [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/island_russia/

6. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. – 2009. – 3 ноября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

7. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла в прямом эфире украинского телеканала «Интер» 28 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/706055.html>

8. Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию. – 2012. – 12 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html>

9. Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/19243>

10. Черняховский Сергей. Концепция государственной политики РФ в области культуры / Сергей Черняховский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mkrf.ru/open-ministry/public-discussions/proekt-osnov-gosudarstvennoj-kulturnoj-politiki>

11. Обращение В. Путина по итогам референдума в Крыму. 18 марта 2014 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (<http://russian.rt.com/article/24532>)

12. Зевелев И. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России / Игорь Зевелев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--1658>

13. Материалы и предложения к проекту основ государственной культурной политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/569016>

14. Основы государственной культурной политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2014/05/15/osnovi-dok.html>

15. Решетников Л. Вернуться в Россию. Доклад на конференции «Триумф и крушение империи: уроки истории» / Леонид Решетников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.riss.ru/analitika/2302-vernutsya-v-rossiyu#.VGicm2db7IU>

16. Мягкая сила России: духовное измерение. Выступление советника Директора РИСИ И.Б.Пшеничникова на Международной научной конференции «Влияние России в Сербии – исторический обзор и перспективы мягкой силы», Белград, 13 ноября 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.riss.ru/analitika/3877-myagkaya-sila-rossii-dukhovnoe-izmerenie#.VGiiNGdb7IU>